

Історіографія, джерелознавство та методологія аграрної історії України

В. В. Нечитайло

СЕЛЯНСТВО ЯК ПРИРОДНЕ ЯВИЩЕ

Не викликає сумнівів той факт, що економічні умови життя впливають на формування особистості. Водночас не можна оминати увагою такі питання: чому одні й ті ж умови породжують різних за сутнісними характеристиками суб'єктів, чому, сформувавшись, людина і соціум самі в багатьох випадках визначають не лише безпосередні результати своєї праці, а й довготермінові умови, похідні від діяльності людини і суспільства?

Аналіз історіографічних джерел свідчить, що у працях, присвячених проблемам аграрного сектора економіки, головну увагу приділяють, здебільшого економічним умовам та параметрам хліборобства й ігнорують природно-біологічні компоненти, які є основними при формуванні селянства як соціального персонажу будь-якого суспільства. Мета цієї статті полягає в спробі розкрити природну сутність селянства. Об'єкт вивчення – селянство, предмет – селянство як природне явище.

Як відомо, хліборобство, на відміну від багатьох інших форм діяльності, розвивається не лише в соціальному, а й у природному контексті. Його істотні риси можуть бути виявлені за допомогою понять природності людини як особливої живої істоти, природних і олюднених сутнісних сил. На думку В. Вернадського, живий організм є необхідною частиною земної кори і водночас агентом, що її змінює [1, 165, 213]. Тому явища життя і явища мертвої природи з планетарного погляду становлять єдиний процес [1, 12]. Систематизуючим фактором у ньому є живі організми, які, ніби трансформатори, перетворюють космічні випромінювання в земну енергію – хімічну, механічну, теплову. Саме жива речовина постає носієм і творцем вільної енергії в такому масштабі, що вона охоплює всю біосферу і визначає в основному її історію [2, 95].

Рослинне й тваринне життя, земля, вода, повітря – головні чинники, що зумовлюють працю селянина і творять його життєве середовище. На перший погляд, може здатися, що виробнича діяльність селянина є дійсним утіленням його єдності з природою. Але таке судження – і неточне, і спрощене. Якщо тварина перетворює речовину природи органічно (використовує її лише для задоволення біологічних потреб організму), то людина перетворює цю речовину не лише органічно, а й механічно: використовує для виробництва біологічно непотрібні предмети – знаряддя праці тощо. Тому виробнича діяльність селянина є вираженням не лише єдності, а й глибокого антагонізму між людиною і природою. Згідно з міркуваннями О. Погорелова, цей антагонізм “виступає невичерпним джерелом тих глибинних почуттів, емоцій, переживань, що утворюють

первісний шар людської психіки, який живить духовну творчість людини, у тому числі могутнє духовне прагнення людини подолати свою дисгармонію з природою, виявити єдине коріння людського й природного” [3, 43].

Віокремлюючись із природи завдяки матеріально перетворювальній діяльності, селянин ставиться до неї не лише як до об'єкта, а і як до суб'єкта, сприяння якого конче потребує. Віковий досвід, засвоєний селянином, йому безпомилково підказує: втручання в природні процеси мають бути ретельно вивіреними і зваженими. Перш ніж надати будь-яку допомогу господарському організмові – зауважує у зв'язку з цим О. Чайнов, – “необхідно знати, який вплив матиме наш засіб на цей організм. Потрібно вивчити його життя, його природні методи боротьби з недугами, способи еволюції” [4, 203].

Хліборобська культура, створювана багатьма поколіннями селян, еволюціонує як єдине ціле, проте будь-який новий спосіб обробки землі, будь-який винахід чи відкриття здійснюються не в безособистісному просторі, а завдяки діяльності конкретної людини. Індивідуальна творча знахідка в галузі технології призводить до зміни існуючих виробничих відносин. Щось подібне спостерігається і в природі, де еволюціонізуючою одиницею є популяція або біоценоз. Як і в людському середовищі, відбір тут виключно індивідуальний. Аналогія між творчою діяльністю людини і “творчістю” природи – не просто метафора. Вона нагадує про існування одного з фундаментальних принципів, властивих усьому живому, де його вищі соціальні форми репрезентують частковий, хоча і якісно специфічний випадок. “У ході біологічного розвитку, – зазначає М. Волькенштейн, – зростає не лише цінність інформації, що є в організмі, а й здатність біологічних систем до відбору відповідної інформації” [5, 557].

Така інформація дає змогу встановлювати контакти між людськими і природними світами як суб'єктами, між якими можливі взаєморозуміння й участь. Століття язичницької культури наших предків минули під знаком циклічного коlobігу, цілісності всіх частин одухотвореного космосу. Однокореневі слова людина і земля (“гомос” і “гумус”) нагадують про одвічне походження людини від землі й повернення її до неї. Українські селяни порівнювали свій вік із полем, морем, простором: перейти, перепливти – означало для них пережити, перебути (“життя прожити – не поле перейти”). Під впливом такого світосприйняття шліфувався життєвий уклад селян. Все, що було зайвим і не відповідало здоровому глуздові, кліматичним умовам, відсіювалося, а те, чого бракувало, зароджувалося в глибинах людського буття або запозичувалося в інших народів.

Таку стійку впорядкованість можна було б назвати статичністю, якби не особливий ритм селянського життя. Різноманітне у своїй цілісності і єдине в багатогранності, воно завжди складалося з низки взаємозв'язаних і водночас замкнено відособлених часових термінів діяльності (денний, тижневий, літній, зимовий цикли хліборобської праці [6, 227], які вивірялись упродовж тисячоліть. Це допомагало селянинові засвоїти найраціональніші прийоми важкої праці. Хліборобський календар для селянина був настільки пов'язаний із працею, що ототожнювався з виконаною або невиконаною роботою. Тривалість дня співвідносилася з площею землі, яку можна було впорати впродовж дня. У своїй діяльності хлібороб бачив проблему часу так само, як і власник промислового підприємства, з однією лише суттєвою відмінністю – він був заручником природних циклів, змінити яких не міг.

На відміну від промислово-індустріального виробництва, хліборобство не може змінювати й предмет праці, штучно наділяти його характеристиками, потрібними для наступного маніпулювання. Селянин завжди відмовляється від довільних, не перевірених практикою засобів взаємодії з природою, завжди упереджений до зовнішніх за походженням норм і технологічних стандартів сільськогосподарського виробництва. Причому причиною цього є не притаманний селянам раціональний консерватизм чи технологічне ретроградство, як думають деякі дослідники. Там, де селянин бачить гарантію від зайвого ризику, він охоче йде на інновації, а там, де невлеснений у такій гарантії, намагається дотримуватися власних, перевірених життям, нормативних і технічних стандартів. Уся його діяльність спрямовується на збереження засобів праці, на досягнення найповнішої гармонії з природою.

Специфіка хліборобства зумовлюється використанням селянином землі як основного засобу виробництва. Землю не можна назвати майном чи товаром у традиційному їх розумінні. Вона “характеризується сукупністю таких специфічних рис і притаманних лише їй особливостей, які виводять її за рамки уявлень про речі, майно, предмети і товари” [7, 72], постає як цінність особливого гатунку, як наймогутніша форма власності, унікальний дар природи. У господарському користуванні завжди є певна кількість землі – і не більше. Знайти їй замітника неможливо. В існуючих межах її можна зробити придатнішою для користування (шляхом удобрення, ірригації тощо), але це призведе лише до поліпшення її якості, а не до зміни кількості. За таких умов “фіксований характер пропозиції землі означає, що попит – це єдиний дієвий фактор, який визначає земельну ренту” [8, 561].

Праця селянина на землі є обов'язковою умовою не лише сільськогосподарського виробництва. Вона виступає також одним із найважливіших факторів, що супроводжує формування і відтворення певних базових людських цінностей, які дозволяють говорити про особливий спосіб життя селянства. Наявність у діях селян елементів непередбачуваності, ризику, орієнтації на природно-біологічні процеси зумовлюють виникнення хліборобства як своєрідної гри сутнісних сил людини і природи. Селянин веде цю гру не стільки заради нагальної потреби, скільки заради задоволення самим процесом взаємодії з

природою. За таких обставин формуються особливі групи людей, відмінних від інших своїм характером і ментальністю. Вони виробляють певні традиції і відтворюють їх із покоління в покоління.

Тому селянська праця і відтворюваний у ній процес взаємодії з природою можуть відігравати роль своєрідного еталона, про що свідчить ступінь відхилення людини від її природного стану. Звичайно, розуміння хліборобства як певної норми для оцінки інших видів діяльності не слід ототожнювати з ідеалізацією патріархальності: мовляв, потрібною і вмотивованою є лише ось така діяльність. Без самостійних пошуків не можливий людський розвиток, як і без альтернативних дій. Але противагою таким нескінченним пошукам форм діяльності завжди може бути вільне хліборобство, що має місце в соціально-економічному житті, формує елементи особливої моралі, характерної хліборобам.

Вільний хлібороб – це трудівник, який природно виявляє і втілює свої нахили або, говорячи словами Г. Сковороди, реалізує свою індивідуальну сутність у “спорідненій праці”. Якщо вибір праці здійснений за внутрішньою потребою, “за спорідненістю”, тоді така праця стає джерелом радості, насолоди і щастя. Коли ж людина займається тим, до чого не лежить її душа, та ще й під постійною осоружною опікою, то це вже не праця, а “смертна мука” [9, 323, 329].

Як свідчить історичний досвід, для більшості українського селянства праця завжди була “смертною мукою”, єдиним способом виживання на землі, якої завжди бракувало. Така ситуація загострювалася, поперше, через відсутність або постійний брак інших сфер діяльності, де б селянин, якому не подобалося сільськогосподарське виробництво, міг себе реалізувати; по-друге, через кріпосницьку залежність селян від поміщиків. Названі фактори не могли не вплинути на психологію селянина. Навіть вихід із кріпацтва після реформи 1861 року не був таким одностайним, як це зображала радянська історіографія. Траплялися випадки, коли селяни, одержавши свободу, опускали руки, не знали, що їм далі робити, а то й противилися звільненню. “Психологія кріпака протестувала проти волі, чіплялася за звичку, – зазначає В. Газін. – Як воно буде без поміщика-батюшки? Він розсудить, порадить, дасть зерно до нового врожаю. Він – дах. А як тепер без нього? Воля для селянина пов'язувалася з відповідальністю, яка була відсутня у його ментальності. Селянин боявся самостійного плавання” [10, 105-106].

Звиклі до патерналістської опіки з боку поміщиків, селяни, неготові до самостійної підприємницької діяльності, масово люмпенізувалися. У Хмельницькому обласному державному архіві зберігається лист поміщика Летичівського повіту Е. Стогова, що був надісланий 1864 року двом адресатам – міністрові внутрішніх справ Росії і подільському губернаторові. Е. Стогов скаржився на “дурное состояние нравственности” селян – його колишніх кріпаків із сіл Снітовка і Рзсохи. За його словами, до реформи 1861 року він розпоряджався селянами, як “неграми”, придумував різні повинності, та, незважаючи на це, колишні кріпаки згадують ті часи, як благодатний період у їхньому житті. Розорення селян, на думку Е. Стогова, настало тому, що, одержавши волю, селяни не були готові розумно

розпорядитися нею. Ними завжди опікувалися, стимулювали працю дбайливих і карали неслухняних, недоброчесних. Тому селяни тепер не можуть працювати без сторонньої опіки, контролю і допомоги. Чимало з них пропили своє майно, спилися. “За інвентарями 1848 року в селян було 33 плуги, – підсумовує поміщик. – А тепер немає жодного” [11, 4].

Звісно, Е. Стогов дещо гіперболізував ситуацію, але раціональне зерно в його судженнях було. Підневільна праця сформувала в певній частині селян байдужість, споживацькі наміри, покірливу готовність до виконання чужої волі. “У їхньому характері, – писала через тридцять років скасування кріпацтва газета “Подольские губернские ведомости”, – залишилася та сама пасивність, нехтування, розрахунок на випадок, з одного боку, і безпідставний невинуватий страх, з іншого боку” [12].

Ця закономірність виявила себе і в наш час. За умов глибокої кризи колгоспно-радгоспної системи в українському селі сформувався блок “застійних” соціальних груп, своєрідний тандем, що складався з консервативної частини апарату і виконавців-рантьє. Цей тандем засновувався на взаємній зацікавленості керівних агропромівських патронів і патріархальних місцевих вельмож, з одного боку, та декласованих утриманців – з іншого. Замість орієнтації на впровадження нових технологій, формування справді ринкових відносин. Це “застійне” об’єднання намагалося будь-якою ціною залишити незмінними звичні для себе зручні перерозподільні відносини [13, 76].

Варто зазначити, що поряд із втратою окремими групами селян своєї соціальної і природної ідентичності у світі успішно розвивається перспективна підприємницька група трансформованого селянства – фермерство. Автор розмежовує традиційне селянство і сучасне фермерство, але не поділяє поглядів дослідників, які підтримуючи французького вченого А. Мандру [14, 31], сверджували, що нібито селянство під натиском промислової цивілізації назавжди зникає. Якщо мати на увазі традиційного селянина, то він справді перетворюється в підприємця, який займається сільським господарством не лише для того, аби прогодувати свою сім’ю, а головним чином, щоб реалізувати вироблену продукцію на ринку й одержати високий прибуток. Проте і традиційний виробник, і сучасний підприємець-фермер залишаються селянами, оскільки живуть у сільській місцевості, працюють на землі. Знання особливостей ґрунту, рослин, тварин, клімату формують селянина-власника, підприємця, для якого немає двох однакових ділянок землі чи двох однакових тварин. Економічний раціоналізм не може бути застосований для хліборобства так само, як, скажімо, для промисловості. Заперечення цих загальновідомих положень означало б визнання того факту, що в подібні механічних трансформацій людини знайшла свого новітнього “левафана”, від опіки якого їй уже ніколи не звільнитися, що не мораль і традиції народу визначатимуть у нинішньому тисячолітті людську свідомість, а економічний детермінізм.

Оскільки суспільна природа селянина констатується лише в процесі її продуктивної праці, його індивідуальна власність на продуктивну силу не

може бути відокремленою від продуктивної праці. З урахуванням цього тотожність праці й власності характеризується як вияв одного з фундаментальних характерів економічної теорії, який визначає загальноцивілізаційну логіку розвитку виробничого процесу, його підпорядкування інтересам виробника і власника. Цією закономірністю визначається об’єктивна зумовленість поєднання в одній особі функцій власника, виробника та управлінця, “що зріє з землею” (О. Шпенглер). Останню ще в позаминулому столітті А. Токвіль називав “наймогутнішою формою власності”, головною засадою свободи селянина. Земля має належати тим, хто працює в сільському господарстві... “Тільки хліборобство дає людям право на землю” [15, 38, 56], – зазначав філософ.

Підсумовуючи, зазначимо, що сільськогосподарське виробництво, на відміну від інших форм людської діяльності, розвивається не лише в соціальному, а й у природно-біологічному контексті, що значною мірою визначає природу селянина. Характерові землеробства, його ефективному розвитку відповідає лише те соціально-економічне середовище, яке не протистоїть свободі господарювання на землі, а створює і гарантує цю свободу. Будь-яке обмеження останньої, якими б високими цілями воно не пояснювалося, якими б політичними мотивами не обґрунтовувалося, порушує прямий зв’язок хлібороба із землею, означає підміну аграрних відносин її сурогатами.

1. Вернадский В. И. *Живое вещество*. – М., 1987.
2. Вернадский В. И. *Размышления натуралиста*. – Кн. 2. – М., 1977.
3. Погорелов О. Ф. *Світгляд як універсальна форма реалізації самосвідомості. До питання про специфіку світглядної творчості // Філософська і соціологічна думка*. – 1992. – № 6.
4. Чайнов В. А. *Крестьянское хозяйство // Избранные труды*. – М., 1989.
5. Вилькенштейн М. В. *Биофизика*. – М., 1981.
6. Белов В. А. *Длиною в жизнь. Повести, рассказы, очерки*. – Кишинев, 1984.
7. Рубаник В. *Право приватної власності на землю, або з приводу дискусії // Віче*. – 2000. – № 3.
8. Макконнел К. Р., Брю С. Л. *Экономикс: принципы, проблемы и политика / Перевод с англ. 11-го изд.* – К., 1993.
9. Сковорода Г. *Разговор называемый алфавит, или букварь мира // Твори: У 2-х т.* – Т. 1. – К., 1961.
10. Газін В. П. *Соціальний статус селянина і проблеми свободи й демократії // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан*. – Кам’янець-Подільський, 2003.
11. *Хмельницький обласний державний архів*. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 2109.
12. *Подольские губернские ведомости*. – 1891. – 19 января.
13. *Нечитайло В. В. Українське селянство: важкий шлях до волі*. – Кам’янець-Подільський, 1995.
14. *Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история*. – 1994. – № 2.
15. Токвиль, де, Алексис. *Про демократію в Америці*. – К., 1999.